

قربادین (اقربادین) نویسی و جایگاه الاقربادین الکبیر شاپور بن سهل کوسج به عنوان اولین قربادین در تمدن دوره اسلامی

یوسف بیگ باباپور^{الف*}، سیدحسین مرعشی^ب

^{الف} دکترای تاریخ علم (تاریخ پزشکی دوره اسلامی)

^ب دکترای زبان و ادبیات عربی، عضو هیئت علمی دانشگاه شیراز

چکیده

کتاب الاقربادین الکبیر، ترجمه از سریانی به عربی، از شاپور بن سهل کوسج (متوفی ۲۵۵هـ.ق.) یکی از افتخارات تمدن دوره اسلامی است که از سده سوم هجری به یادگار مانده و خوشبختانه نسخی چند از آن در کتابخانه های ایران و جهان موجود است. مقاله حاضر با هدف بررسی کتب مربوط به دانش قربادین مفردة و مرکبه (ترکیب گیاهان دارویی) در طب کهن به بررسی جایگاه کتاب قربادین شاپور سهل به عنوان اولین کتاب نوشته شده در این موضوع پرداخته است. ضمن آن به بررسی کتابهایی دیگر در این فن که پس از شاپور نگارش یافته و از او متأثر شده، پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: اقربادین، قربادین، داروسازی، فارماکولوژی، گیاهان دارویی، شاپور بن سهل کوسج، الاقربادین الکبیر.
تاریخ دریافت: مهر ۹۲
تاریخ پذیرش: آذر ۹۲

مقدمه:

در دوران عتیق مشهورترین دانشمندان در شناخت گیاهان دارویی پدانیوس دیوسکوریدس می باشد که خواص ششصد گیاه دارویی را در کتاب خود به نام ماتریا مدیکا (Materia Media) جمع آوری نمود (۳). کاربرد وسیع گیاهان مفردات دارویی و رونق آن بر سرزمین های شرقی به خصوص در دوره اسلامی به زمانی می رسد که شرق به ترجمه های آثار بقراط، جالینوس و دیوسکوریدس دست پیدا نمود (۳، ۴).

مسلمانان در تاریخ علوم طبیعی به ویژه گیاه شناسی و داروشناسی همچون دیگر علوم با تحقیقات گسترده و آثار علمی، برتری خود را به اثبات رساندند و قربادین های مختلفی را تدوین نمودند.

کتاب قربادین کبیر (شاپور ابن سهل، متوفی ۷۰۹م) اولین فارماکوپه در بین مسلمانان به حساب می آید که به نوبه خود به تفصیل آن خواهیم پرداخت. پس از آن نیز کتاب های

شاید بتوانیم تاریخ طب را قدیمی ترین شاخه در تاریخ علوم به حساب آوریم (۱). طب سنتی یکی از قدیمی ترین و غنی ترین شاخه های طب جهانی به شمار می رود که تقریباً تمام شاخه های طب را در بر می گیرد که به همراه این شاخه ها در مرحله اول تدوین قربادین یا فارماکوپه ایجاد می شود (۲).

بر این اساس تاریخ شناخت گیاهان دارویی به عهد عتیق و دوران ارسطو (۳۳۰ ق.م) می رسد. وی نخستین اندیشمند است که در مورد رشد و نمو گیاهان مطالبی نوشته است. آثار ارسطو بدون هیچ مبنای علمی تا چندین قرن این کتاب مورد قبول همگان بود. بعدها تئوفراست (Teoferast)، شاگرد ارسطو را به عنوان پدر گیاه شناسی لقب دادند. بعد از او بقراط یا «هیپوکرات»، بزرگترین پزشک جهان باستان نام برد.

قربادین شناخته شده دیگری چون جلد بیستم کتاب "الحاوی" زکریای رازی، کتاب پنجم "القانون" ابن سینا، "قربادین خوارزمشاهی" اسماعیل جرجانی، "قربادین کبیر" محمدحسین شیرازی، "قربادین قادری" میرمحمد اکبر و دیگران را نام برد.

بدین وسیله در ادویه مرکبه نیز، مثل طب، مسلمانان توانستند بر معلومات سابق بیافزایند و همچنین با توجه به وسعت قلمرو اسلام، مسلمانان را بیش از یونانی ها با انواع ادویه مفرد آشنا سازد.

در سال های گذشته تحقیقاتی در خصوص قربادین یا فارماکوپه انجام گرفته است که از آن جمله می توان به تحقیق یوسف نورعلی (پژوهشگر پژوهشگاه گاستروانترالوژی فرهنگستان جمهوری تاجیکستان) و پروفیسور رئوف نوشروی (پژوهشگر شهر پیشاور پاکستان) و همچنین دکتر هادی صمصام شریعت (عضو هیئت علمی دانشکده داروسازی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان) اشاره نمود (۵).

تعریف و اهمیت قربادین:

آگاهی و دانش به ماهیت و خواص دارویی ادویه مفرد و مرکبه که در زمینه علم دارو و گیاه شناسی قرار می گیرد به آن داروشناسی شناخت ادویه یا داروهای گیاهی می گویند. می دانیم که ادویه به دو بخش، ادویه های مفرد و ادویه های مرکب یا همان قربادین تقسیم می شود که شناخت و ترکیب قربادین یا اقربادین یا قربادین از علوم وابسته به صیدنه یا صیدلیه یا داروشناسی می باشد. کتاب هایی را در زمینه شناخت داروها و ترکیبات آنها در طی قرون متمادی مختلف نوشته اند که با آنها "قربادین" گفته می شود (۶).

کلمه اقربادین، قربادین، قرافادین یا قربادین از ریشه سریانی کرافیدین (Craphidion) به معنای رساله مختصر می باشد (۶) و در زبان فرانسوی به آنتراپوتیک (Therapeutique) گویند.

قربادین، یا داروسازی یکی از مباحث اصلی در پزشکی سنتی است که با نگارش این گونه کتاب ها مسلمانان مثل طب بر معلومات گذشته امکان آن را پیدا کرده اند که بیافزایند و

درست است که فارماکولوژی اسلامی آغازش یونانی است؛ اما باید بدان توجه نمود که عنصر ایرانی هم در آن قابل ملاحظه و بررسی می باشد (۶).

قربادین ها اصولاً مجموعه ای از دستورات عملی است که در آن داروهای نباتی، حیوانی، معدنی به ترتیب اولویت الفبای عربی ثبت گردیده و معلومات زیادی را در خصوص درمان بیماری، طرز ساختن و استعمال کردن داروهای گیاهی داده شده است (۷).

پس از رشد و شکوفایی کتب اقربادین در دنیای اسلام در قرن ۱۵م، اکثر دولت های پیشرفته نیز صاحب فارماکوپه شدند. مردم مغرب زمین نیز به قربادین، خصوصیت حقوقی و دولتی دادند.

هر دارو تنها زمانی مورد استفاده قرار می گرفت که به قربادین ها وارد می شد و در آنها قرار می گرفت (۷).

لزوم داروسازی زمانی بیشتر احساس می شود که دارویی که نتواند بیماری را معالجه نماید، یا شخصی چند بیماری داشته باشد. در این صورت ممکن است یک داروی ساده نتواند بیمار را معالجه نماید.

البته اگر یک داروی تکی پیدا شود که به تمامی موارد مورد نیاز بیمار پاسخ دهد و بیمار و بیمارها را کفایت نماید، بهتر است با همان داروی تکی معالجه گردد و از به کار بردن داروهای مرکب پرهیز شود (۷).

در دایرةالمعارف القرن العشرين، اقربادین این چنین بیان شده است: "هو علم مرکبات العقاقیر و بیان کیفیة ترکیبها" (۸). از آنجایی که طبیعت، هزاران سال است که گنجینه های پیدا و پنهان خویش را نثار می کند و با گلها و گیاهان و میوه های دارویی بر زخمها مرهم می نهد و دردمندان را شفا می بخشد، بزرگترین معجزه این گیاهان و گلها و میوه های متنوع دارویی، این است که مصرف آنها چنان چه برابر دستور یک پزشک و با مطالعه انجام پذیرد، اغلب هیچ گونه عوارض جانبی ندارد.

از این رو فن اقربادین جایگاه بالایی در طب کهن و طب نوین پیدا کرده است و توانسته است با پیدا کردن و پی بردن به اثرات داروهای گیاهی، میزان مصرف آن داروها را هم برای

درمان ذکر کند تا درمان با دارویی صورت گیرد که هیچ نوع عارضه ثانویه ای در بدن ایجاد نکند.

شاید به همین دلیل است که سالیان زیادی پس از انتشار کتب و رساله های اقربادین، داروسازان آن فنون را پایه و اساس ساخت داروهای شیمیایی قرار داده و از شیوه ترکیبی آنها برای ساخت داروهای مدنظر خود کمک گرفتند. با توجه به اینکه همواره در طول تاریخ، در بیمارستان‌ها انواع حب‌ها، تریاق‌ها، معجون‌ها مورد استعمال بود (۹).

کتابهای داروئی مانند صیدله ابوریحان بیرونی (متولد- ۴۴۰ق) و موجز ابن تلمیذ (متولد- ۵۶۰ق) راهنمای داروسازی بودند.

در منابع طبی، داروسازی به نام صیدله و مسئول امور داروئی بیمارستان صیدلانی نام داشت (۱۰).

به موازات این عناوین یا پیش از آن واژه فارسی شرابخانه به داروخانه و شرابی یا شرابدار یا شربتدار به داروسازان بیمارستانی اطلاق می‌گردید (۱۰).

برخی نخستین کتاب اقربادین یعنی طریقه ترکیب داروها را به جابر بن حیان -شیمیدان مشهور اسلامی و از دانش‌آموختگان محضر امام صادق(ع)- نسبت می‌دهند (۱۱، ۱۲، ۱۳).

نگاهی به پیشینه اقربادین نویسی:

از جمله مهم ترین کتاب های پزشکی و بخصوص داروسازی قرن پنجم به قبل، می توان به الادویه المفردة ها یا مفردات برای شناسایی داروهای ساده و غیرترکیبی، و اقربادین ها برای داروهای ترکیبی و سموم است.

از جمله مفردات، می توان الرحلة النباتية ابن رومیه (متوفی ۶۳۷ق) و در زمینه داروهای ترکیبی می توان الاقربادین الكبير شاپور، نام برد (۱۴). در زمینه اقربادین ها همچنین می توان علاوه بر ترجمه کتاب بسیار مهم الحشائش دیوسکوریدس و تفسیر کتاب جالینوس درباره سمها و پادزهرها توسط یحیی نحوی، به کتاب السموم ابن وحشیه و رسالات ابن جُلجل اشاره کرد (۱۵، ۱۶).

برای تبیین بهتر موضوع به اهمیت فن اقربادین در دو اثر بسیار مهم و شاهکار طبی یعنی مفاتیح‌العلوم خوارزمی و قانون ابن سینا می پردازیم:

در مفاتیح‌العلوم، خوارزمی در بخش ادویه مرکبه نخست به تریاق اشاره شده است، وی آن را از تیرون یونانی و پادزهری برای برخی سمها می‌داند (۱۷).

خوارزمی داروهای معجون شده را این‌گونه نام می‌برد: ایارجات (ایاره‌ها، داروهای مرکب مسهل)، مطبوعات (پختنی ها)، حبوب (حب‌ها)، لعوقات (مکیدنی‌ها)، اقراص (قرص ها)، جوارشنات، اضمده (ضما‌دها)، اطلیه (مالیدنی‌ها)، ادهنه (روغنها)، اشربه (شربت‌ها)، ربوب (رب‌ها)، انبجات (مرباها) و میبه (داروهای ترکیبی از به و شراب).

خوارزمی در ادامه از ادویه‌های مرکب از قبیل، حقن (حقنه‌ها برای درمان با تنقیه)، شیافات و حمولات و فرزجات (شیاف در مقعد و فرج)، اکحال و ذرورات و برودات (داروی خنکی بخش چشم)، مراهم (مرهمهای جراحات و دملها)، سنونات (داروهای تمیز کننده دندان)، غمر (غمرها که زنان بر صورت خود می‌مالند)، غسولات (داروهای شستوشوی زخم)، نطولات (جوشانده‌ها)، مسکوبات (مایعات صاف شده)، وجورات (داروهای غرغره)، سعوطات (قطره‌های بینی)، لدودات (داروهای که از کنار دهان به بیمار می‌دهند) و لعوقات (مکیدنی‌ها) نام می‌برد (۱۷).

ابن سینا در کتاب پنجم القانون فی الطب به نام اقربادین، به مواردی مهم از دانش اقربادین اشاره می‌کند. وی نخست انواع تریاک و دیگر معجون‌های بزرگ را بررسی می‌کند، از جمله قرص پیاز دشتی، معجون فلاسفه (زندگی)، معجون شلیثا، انوشدارو، معجون‌های جالینوس و سپس به ایارجها (معجونهای مسهل) می‌پردازد، از جمله معجون لوغازیا، ایارج جالینوس، ایارج ابتکاری بوعلی.

حکیم به گوارش‌ها نیز توجه می‌کند، از جمله گوارش زیره‌ای، گوارش متوکل، گوارش فلفل‌ها، گوارش خرما، ریم‌آهن، گوارش هندی و گوارش مشک.

از دیگر اقربادین‌های مهمی که از بین حکما و دانشمندان نزدیک به زمان معاصر را نمی‌توان فردی را هم سنگ میر

حسین بن هادی عقیلی علوی خراسانی شیرازی خواهر زاده حکیم نامدار و بسیار مشهور ساکن هند یعنی حکیم علویخان پیدا کرد «قربادین کبیر» می باشد.

کتاب «قربادین کبیر» در نوع خود جامع ترین کتاب قربادین موجود تا زمان معاصر است.

این کتاب شامل یک مقدمه و بیست فصل می باشد که فصل اول در بیان غذا و دواء، فصل دوم در باب مرکب القوی و ذوالخاصیه، فصل سوم در باب مزاج و اقسام آن، فصل چهارم در باب مزاج ادویه و غذاها و به همین ترتیب فصول بعدی در باب های احتیاج به ترکیب ادویه، ترکیب کیفیت ادویه، شناخت درجات مزاج ادویه، در ترکیب خواص آنها، استخراجات مقادیر و شربتها، ادویه مفرده و مذکبه و خواص آنها، زمان خوردن و مدت ادویه داروهای ترکیبی، سبب اختلاف اقوال اطبا در ماهیت و خواص ادویه، طریقه دریافت ادویه و حفظ آن، آدام طعام خوردن و نوشیدن و غذاهایی که جمع آنها با هم مناسب نیست و ...

یکی دیگر از قربادین ها «قربادین قلانسی» که برگرفته از منابع عمده طب سنتی مانند «قانون» ابن سینا، «الحاوی» رازی، «ذخیره خوارزمشاهی»، «المنصوری» رازی و ... می باشد که یکی از قربادین های مشهور قرن هفتم هجری به بعد است.

این قربادین به لحاظ نظم و ویژه در برداشتن اطلاعاتی در مورد اوزان و مکایل و شیوه های علمی آماده سازی ترکیبات دارویی، اعمار ادویه و نکات کلیدی و مهم دیگری مورد توجه بوده است.

از دیگر قربادین «قربادین» قادری اثر حکیم میر محمد اکبر معروف به اکبر شاه ارزانی در فاصله سالهای ۱۱۲۶ - ۱۱۳۰ ق تالیف شده و در این کتاب با توضیحاتی که مولف در مقدمه آورده الفاظ کتاب قربادین را با علامت اختصاری تعیین شده برای هر یک از زبانهای فارسی، عربی، یونانی، هندی و نیز کیفیتها و درجات ادویه مفرده مشخص نموده است (۱۸).

در این کتاب گیاهان دارویی به ترتیب حروف الفبای عربی آمده و پس از ذکر مشخصات ظاهری گیاه نسبت به خصوصیات دارویی آن و سپس مصرف آن برای بیماریهای مختلف و طرز استفاده نکاتی ذکر شده است.

سید محمد مؤمن حسینی تنکابنی دیلمی (طیب مخصوص شاه سلیمان صفوی) در تالیف خود موسوم به تحفه المؤمنین یا تحفه سلیمانی در قرن ۱۰ هجری به ذکر مطالبی پیرامون مفردات و خواص آنها و تریاقات، مطبوخات، ایارجات، ادهان، مطیبات و ... می پردازد.

قربادین صالحی اثر محمدصالح بن محمد بن محمدصالح قاینی هروی، تالیف سال ۱۷۹۱ ق. یکی دیگر از قربادین ها می باشد.

مولف در این کتاب پس از دیباچه (حمد و ثنای خداوند، سبب تألیف کتاب، نصیحت اطبا و احتیاج به علم طب، نصیحت مرضی و ضرورت تداوی در مرض) مقدمه ای را آورده و پس از آن کتاب را در بیست و هشت باب (هر باب مبنی بر چند فصل و مرتب است به ترتیب حروف تهجی) می باشد جمع آوری نموده است.

از دیگر کتب قربادین که به معرفی عنوانی آن اکتفا می کنیم می توان به موارد زیر اشاره نمود:

الصیدله و الابدال، تالیف زکریای رازی که در آن، داروهای یونانی، سریانی، مسیحی، ایرانی و فلاسفه بزرگ ذکر شده است. این کتاب را ابوبکر علی بن عثمان کاشانی در قرن ۷ هجری به فارسی ترجمه کرد.

ابوریحان بیرونی کتاب صیدنه را در داروشناسی تألیف کرد که به سبب تقسیم بندی داروها و شیوه استفاده از انواع آنها و تفاوت خواص بر حسب نوع استفاده از آنها، و ذکر نامهای یونانی و سریانی و عربی و ایرانی داروها از مهم ترین آثار در نوع خود به شمار می رود.

قربادین جالینوس

قربادین سقراط

قربادین شفاعی، تالیف مظفر بن محمد الحسینی شفاعی

قربادین معصومی، تالیف معصوم بن کریم الدین طیب

شوشتری شیرازی

قربادین منصوری، تالیف منصور بن محمد فقیه

قربادین سمرقندی، تالیف نجیب الدین محمد بن علی

سمرقندی

قربادین شاپور بن سهل گندیشاپوری^۱

قربادین اثر امین الدوله ابن تلمیذ.^۲

ترکیب الادویه، اثر جالینوس و ترجمه سریانی حنین بن اسحاق. حبیش بن حسن اعسم این اثر را به عربی برگرداند.

مفاتیح العلوم اثر خوارزمی، وی در مقاله دوم و باب سوم از فصل ششم به قربادین می پردازد.

الاقربادین ابن سینا که این رساله به زبان تازی است.

الاقربادین یا کتاب الاقربادین الکبیر از محمد بن زکریای رازی. این اثر مشتمل بر ۶۲ باب است. رازی با آزمایش داروها و مواد، میراثی برای دیگر پژوهشگران طب باقی گذاشته است. رازی در این کتاب که آن را به ۲۲ جزء تقسیم نموده است و هر جزء نیز به باب ها و بخش های کوچکتری را تقسیم نموده است. این اجزا از بیماری های سر شروع و با بیماری های چشم، گوش و بینی، ریه، مری و معده، استفراغات، کبد و قلب و طحال، روده، رحم و چگونگی وضع حمل، کلیه، تب ها و بواسیر، سرطان و ورم ها، بیماری های داخلی و تناسلی و مقعد، تب های وبایی، بیماری های حاد، حصبه و طاعون، دواهای نافع بر سمها ادامه پیدا می کند. جزء ۲۰ و ۲۱ آن در معرفی داروهای مفرد بوده و جلد ۲۲ را به داروشناسی اختصاص داده است.

بدون شک زکریای رازی را می توان یکی از اثرگذارترین پزشکان در گستره دانش پزشکی ایران دانست و دلیل این گفته فهرست ۱۸۴ آثار در علوم مختلف است که ابوریحان بیرونی تقریباً یک سده پس از رازی از فعالیت های او گرد آورد (۱۹۸).^۱

در خصوص نقش رازی در گستره علم پزشکی به سفرهای مختلف علمی او می توان اشاره نمود که مدعای این سخن نوشته های ابن ندیم، زندگی نامه نویس اسلامی، بیرونی، ابن ابی اصیبعه، حاجی خلیفه و...^۲

۱- این اثر نخستین اثری است که به قربادین مشهور بوده است. این کتاب ۲۵ باب دارد و تا سده ششم هجری، که کتاب معروف ابن تلمیذ تألیف شد، بسیار مورد استناد بوده است. این کتاب از سوی راقمان این سطور اخیراً در تهران (نشر سفیر اردهال - ۱۳۹۲) تصحیح و منتشر شده است.

۲- این کتاب در قرن ششم هجری تألیف شد و به علت گسترده بودن و حجم بالای مطالب، کتاب مشهور شاپور بن سهل را از رونق انداخت.

رازی اقربادین خود را برخلاف دیگر قربادین های نوشته شده که تنها به ذکر گیاهان و خواص آن پرداخته اند، به صورت مقایسه ای بین دیدگاه خود با سایر دانشمندان مشهور علم داروگیاه شناسی ارائه داده است که نظر مورخان مغرب زمین نیز درباره این کتاب آن است که رازی در این کتاب تمام عقاید پزشکان یونانیو عرب و روم را با نظرات خود گرد آورده است.

این کار وی را می توان در جهت ترجمه متون یونانی و ورود آن به عرصه علوم اسلامی نیز بااهمیت و ارزش خاص ارزیابی نمود.

رازی در اقربادین خود ۶۳۰ داروی گیاهی را به ترتیب حروف الفبای عربی نام برده است (۲۰).

رازی نه تنها در کتاب الحاوی خود مطالعاتی عمیق نسبت به گیاهان دارویی داشته، بلکه او درباره فارماکولوژی و همه واژه هایی که تا آن زمان از دانشمندان غرب و شرق باقی مانده بود به بحث می پردازد (۲۰). دانشمندان مسلمان نیز در تاریخ علوم طبیعی به ویژه داروسازی و گیاه شناسی همانند سایر علوم برتری خود را با تحقیقات گسترده و آثار علمی ارزنده به اثبات رسانده و در این زمینه خدمات برجسته ای انجام داده اند.

رازی در این کتاب بیشترین مقایسه را با دیدگاه های علمی - پزشکی جالینوس انجام داده است واز دیگر پزشکانی که بهره می برد، می توان به دیسکوریدوس، اریباسیوس، بولس و... اشاره نمود. رازی همچنین در این کتاب، دیدگاه های دانشمندان مسلمان همچون ابن ماسویه، ابو جریح و... را نیز ذکر کرده است (۲۱).

شاپور بن سهل، اولین قربادین نویس در تمدن دوره اسلامی

شاپور بن سهل گندی شاپوری، دانشمند داروساز مسیحی ایرانی بود که در نیمه دوم قرن سوم هجری در گندی شاپور زندگی می کرد. وی به قولی صاحب بیمارستان گندی شاپور بود.

پدر او سهل کوسج (کوسه) از پزشکان مسیحی مدرسه جندی شاپور، اهل اهواز (۲۲) و مشهور به «ربن طبری»، از بزرگان و دبیران مرو بود که شغل دیوانی را که در خانواده وی موروثی بود، رها کرد و برای خدمت به خلق به پزشکی پرداخت و به همین سبب به «ربن» یا «ربان» که «سرور و معلم ما» معنی می‌دهد، مشهور شد. این عنوان در اغلب آثار تاریخ‌نگاران مسلمان به شکل‌های مختلف تصحیف شده است، به طور مثال ابن ندیم در حدود سال ۳۷۰ ق. هنگام نام بردن از علی، فرزند سهل، این عنوان را به تأکید «ریل» (یا شاید زیل) آورده است (۲۲). همچنین نام ربن یا ربان بسیاری از محققان قدیم و جدید را بر آن داشت که این پدر و پسر را یهودی بدانند (۱۱، ۲۲)؛ در حالی که علی ابن ربن خود تأکید کرده که نخست پیرو آیین مسیح بوده، و بعدها با غور و تفکر در اندیشه‌های اسلامی و معانی قرآنی و نیز با راهنمایی و ترغیب خلیفه متوکل به اسلام گرویده است و پیداست که پدرش سهل را نیز باید در شمار مسیحیان دانست. ربن طبری نخستین معلم فرزند پیراوازه‌اش علی بود و این پسر در فردوس الحکمه بسیاری از دیدگاه‌های پزشکی و نسخه‌های درمانی پدر را نقل کرده است.

البته فقط (۲۲) اشتباهاً سهل را فرزند شاپور دانسته، و به همین سبب او را سهل بن شاپور بن هل نامیده است، در صورتی که در دیگر مآخذ دوره اسلامی به نام پدر سهل اشاره‌ای نشده است.

به گفته ابن ابی‌اصیبعه چون سهل ریشی انبوه داشت، به شوخی او را کوسه (کم‌ریش) لقب داده بودند. سهل در زمان محاصره بغداد توسط سپاهیان خراسان (۱۹۸ ق)، پزشک شخصی هرثمه بن اعین، یکی از دو سردار مشهور مأمون بود و احتمالاً پس از ورود مأمون به بغداد در ۲۰۴ ق. به خدمت او درآمد و در ۲۱۸ ق. ۸۳۳ م چند ماهی پیش از مرگ مأمون درگذشت. گفته‌اند که وی به لحاظ داشتن لهجه خوزستانی در سخن گفتن به پای کسانی چون زکریا طیفوری، ابن ماسویه و امثال آنان نمی‌رسید، اما در درمان بیماری‌ها کمتر از آنان نبود. از میان سه فرزند سهل، شاپور به شهرتی کم‌نظیر رسید (۱۱، ۲۲).

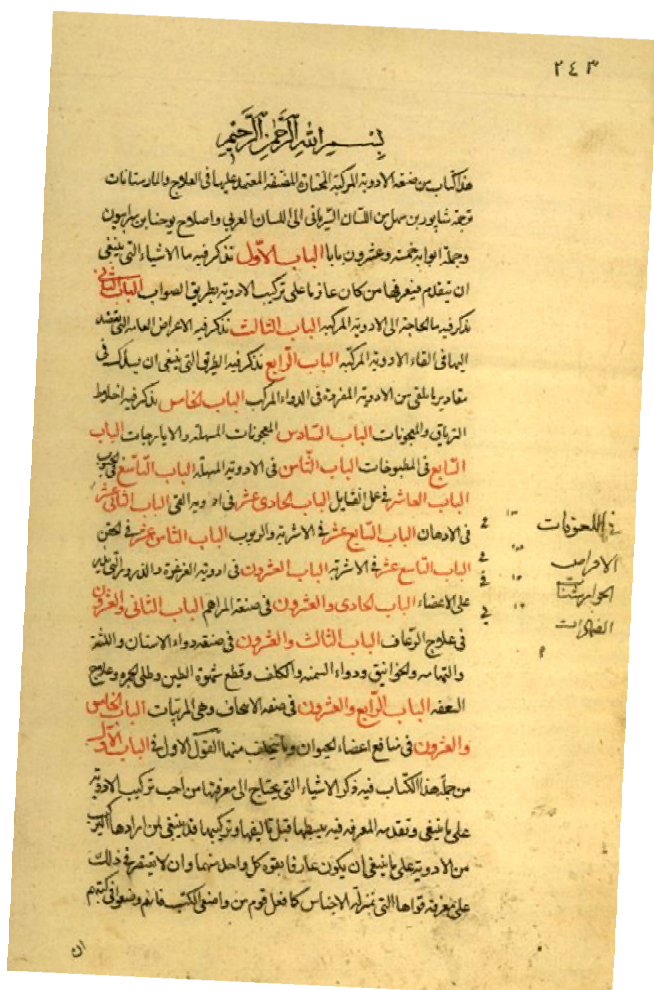
شاپور بن سهل فرزند سهل کوسج از دو برادر دیگر (خداهویه و یوحنا) به مراتب مشهورتر بود. وی دوران کودکی را در بغداد گذراند و پزشکی را نزد پدر فرا گرفت. گویا در روزگار متوکل در دربار او جایگاهی بلند داشت. با این همه، بغداد را رها کرد و به جندی شاپور رفت و ریاست بیمارستان این شهر را برعهده گرفت و در آنجا به درمان بیماران و تألیف اثر مشهورش، الاقربادین الکبیر، نخستین اثر جامع داروسازی در دوره اسلامی (۲۰) مشغول شد. شاپور برخلاف عده‌ای از اطبا و رؤسای بیمارستان جندی شاپور، اصولاً به رفتن به بغداد و تهیه مال و متاع و به دست آوردن جاه و جلال توجهی نداشت و همیشه در جندی شاپور به مطالعه و خدمت کردن روزگار می‌گذراند. تا این که در سال ۲۴۷ ق. بود که به خدمت متوکل خلیفه عباسی در آمد و به خلفای بعد از او هم خدمت کرد. وی از جمله داروشناسانی بود که اطلاعات علمی جندی شاپور را به بغداد انتقال داد.

او در نهایت در سال ۲۵۵ ق. ۸۶۹ م. درگذشت.

تألیفات او عبارتند از:

۱. ترجمه کتاب صنعة الأدوية المركبة، از سریانی.
۲. کتاب قوی الأطعمة ومضارها و منافعها که نسخه‌ای از آن در کتابخانه حلب موجود است.
۳. کتاب الرد علی حنین فی کتابه فی الفرق بین الغذاء والدواء المسهل.
۴. کتاب القول فی النوم والیقظة.
۵. کتاب ابدال الأدوية، که در باب معادل‌ها و جانشین‌های داروهاست.
۶. کتاب الأشربة و منافعها و مضارها (۱۴، ۱۱، ۲۲).
۷. کتاب قربادین / الاقربادین الکبیر: که در ۲۵ باب تدوین شده است و در بیمارستان به آن عمل می‌کردند. این کتاب در بیمارستان‌ها و دکان‌های عطاران و داروفروشان مورد استقبال قرار گرفته بود و در اواخر سده سوم تا اوایل سده ششم هجری در دکان‌های داروشناسی و بیمارستان‌های بغداد و ایران از آن استفاده می‌کردند تا این که قربادین ابن تلمیذ جای آن را گرفت.

کرد که اغلب پزشکی نویسان این دوره به نگارش نوعی از قرابادین، اعم از مفردات و مرکبات دست زدند. لذا این مسلمانان بودند که توانستند بر معلومات پیشین بیافزایند و با توجه به وسعت قلمرو اسلام، جامعه اسلامی و جهان را بیش از یونانی ها با انواع ادویه مفرده و مرکبه آشنا سازند.

تصویری از آغاز نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا (سنای سابق) از قرابادین شاپور سهل

یکی از مأخذ اصلی کتاب الاقربادین، کتابتقویم الصحه ابن بطلان است. الاقربادین در شناسایی گیاهان طبی مورد استفاده بوده، اما هنوز روشن نشده است که بیرونی کدام یک از آثار شاپور را در کتاب الصيدله خود مورد استفاده قرار داده است. پسر شاپور که رازی او را «ابن شاپور الاوسط» می نامد، نیز کتابی با عنوان اقربادین تألیف کرده است. هم چنین نقل و قولی است که کتابی از مؤلفی ناشناخته درباره داروهای ترکیبی با عنوان کتاب فی صناعه الادویه المركبه المختاره اکنون در برلین نگه داری می شود؛ به رغم بحث و بررسی مشروح «زلهايم» در خصوص این اثر به نظر می رسد کتاب الاقربادین شاپور بن سهل و ترجمه سریانی کتاب، شباهت های بسیاری در عنوان های باب ها و شروح آن ها و حتی میان شیوه وصف دارند (۱۰، ۱۴، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹).

نتیجه گیری:

هر چند خاستگاه «قرابادین»، تمدن یونان است، اما بی شک تکامل آن و حتی به جرأت می توان گفت آغاز آن به شکلی که امروز می شناسیم، تمدن اسلامی و طبای دوره اسلامی است. به طوری که اولین قرابادین مدون و منظم را در دوره اسلامی (شاپور بن سهل کوسج، (متوفی ۷۰۹م) تصنیف و یا به عبارتی از سریانی به عربی درآورد و یک سبک جدیدی در قرابادین نویسی نهاد و اولین فارماکوپه در بین مسلمانان را به وجود آورد.

تکامل این شاخه از دانش پزشکی دوره اسلامی را در آثار دانشمندان بزرگی چون زکریای رازی (کتاب بیستم الحاوی)، ابن سینا (کتاب پنجم القانون)، سید اسماعیل جرجانی (بخشی از ذخیره خوارزمشاهی) و دیگران می بینیم. دوره صفویه را نیز می توان به عنوان اوج قرابادین نویسی در تمدن اسلامی قلمداد

References:

۱. سزگین، فواد. (۱۳۷۱). گفتارهایی پیرامون علوم عربی و اسلامی. ترجمه محمدرضا عطایی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی؛ ص ۴۶.
۲. نورعلی، یوسف. «گذشته، امروز، آینده «قرابادین» و داروهای طب قدیمه اسلام و ایران». در خلاصه مقالات کنگره بین المللی تاریخ پزشکی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی علوم پزشکی تهران؛ ص ۲۰۱.
۳. دمیرچی، شهاب الدین. (۱۳۸۹). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام. قم: دفتر نشر معارف؛ ص ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۳۵.
۴. سارتون، جورج، (۱۳۸۳). مقدمه بر تاریخ علم؛ ج ۲، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۵. سرمدی، محمدتقی. (۱۳۷۷). پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان. تهران: انتشارات سرمدی.
۶. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۲). کارنامه اسلام. تهران: انتشارات امیرکبیر؛ ص ۶۰ و ۶۱ و ۱۴۲.
۷. ابن سینا. (۱۳۷۰). قانون در طب. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی. تهران: سروش؛ ج ۵، ص ۲۲۹.
۸. وجدی، فرید. (بی تا). دایرةالمعارف القرن العشرين. تهران: بی نا؛ ذیل مدخل: اقرابادین.
۹. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، انتشارات اساطیر؛ ص ۳۵۵.
۱۰. افشار سیستمی، ایرج، (۱۳۷۲). خوزستان و تمدن دیرینه آن، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۲۰۶.
۱۱. ابن ابی اصیبعه، (بی تا) عیون الانباء فی طبقات الاطباء، شرح و تحقیق از نزار رضا، بیروت: منشورات دارالمکتبه الحیاه؛ ج ۱، ص ۲۳۰ و ۳۰۷-۱۶۰ و ۱۶۱.
۱۲. حلبی، علی اصغر. (۱۳۸۹). تاریخ تمدن در اسلام. تهران: اساطیر؛ ص ۱۲۰.
۱۳. الدومیلی، نوری، علوم اسلامی و آثار عظیم آن در تحول علوم جهانی، تهران، انتشارات نوید نور، ۱۳۸۳ش؛ ص ۲۲۰.
۱۴. سزگین، فواد (۱۳۸۰) تاریخ نگارش های عربی، به اهتمام خانه کتاب، ترجمه و تدوین آماده سازی مؤسسه نشر فهرستگان، ج ۳، تهران، چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ ج ۳، ص ۲۴۴ و ۳۲۱ و ۲۲۳.
۱۵. یحیی النحوی. (بی تا)، تفسیر التریاق لجالینوس. بی جا، بی نا؛ ج ۳، ص ۱۵۹ و ۳۰۹-۳۱۰.
۱۶. الگود، سیریل. (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: شرکت بنی اقبال و شرکا؛ ص ۱۲۷.
۱۷. خوارزمی، ابو عبدالله محمد بن احمد کاتب. (۱۳۶۲). مفاتیح العلوم. ترجمه حسین خدیوچ. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۸. ارزانی، محمد اکبر شاه. (۱۳۸۶). قرابادین قادری. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
۱۹. رازی، ابوبکر محمد بن زکریا. (۱۳۸۰). الحاوی. ترجمه سید محمود طباطبایی. تهران: انتشارات جهان کتاب.
۲۰. حمارنه، (۱۹۶۱م). «مختصر قواعد سابور، اولین نمونه خود در اسلام»، Archiv f. Gesch d. Med.، ش ۴۵، ص ۲۴۷-۲۶۰.
۲۱. صفاء، ذبیح الله، (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران، تهران، انتشارات فردوس.
۲۲. قفطی، (۱۳۷۴). تاریخ الحكماء، به کوشش بهین دارابی، ترجمه فارسی از قرن ۱۱ هجری، انتشارات دانشگاه تهران؛ ص ۱۹۶ و ۱۸۷ و ۲۰۷.
۲۳. مدرّس تبریزی، (بی تا). ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه واللقب یاکنی والقاب، تبریز، چاپخانه شفق، ج ۵، ص ۳۰۱.
۲۴. نجم آبادی، محمود، (۱۳۷۵) تاریخ طب در ایران پس از اسلام از ظهور اسلام تا دوران مغول، تهران، دانشگاه تهران؛ ص ۲۶.

- ۲۵ . سید جواد، کمال، (۱۳۷۸) اثرآفرینان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران؛ ج ۳؛ ذیل «شاپور بن سهل».
- ۲۶ . زرکلی، خیرالدین، (۱۹۹۲م). الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین؛ ج ۳، ذیل «شاپور بن سهل».
- ۲۷ . جهانگیری، علی اصغر. (۱۳۷۲). «مروری بر جایگاه گیاهان دارویی و ضرورت‌های توسعه کشت و صنایع تبدیلی آن گیاهان دارویی». در مجله مجلس و پژوهش. ۵، آذر و دی.
- ۲۸ . غنیمه، عبدالکریم. (۱۳۶۴). تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورا... کسایی. تهران: یزدان.
- ۲۹ . قهرمان، احمد. (۱۳۸۳). تطبیق نام‌های کهن گیاهان دارویی با نام‌های علمی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.